

KS. JÓZEF KUDASIEWICZ

HISTORIOZBAWCZA INTERPRETACJA TEKSTÓW EUCHARYSTYCZNYCH*

Jezus Chrystus ustanowił Eucharystię w czasie ostatniej wieczerzy. W momencie tym nawiązał On świadomie do wydarzeń i słów Starego Testamentu, które oznaczały, przygotowywały i zapowiadały Eucharystię. W ten sposób sam umieścił Eucharystię w kontekście historii zbawienia. Wskazał równocześnie, że głębsze zrozumienie tekstów eucharystycznych jest niemożliwe bez uwzględnienia historiozbowczego kontekstu.

1. Tradycja przechowała nam cztery opisy ustanowienia Eucharystii: I Kor 11, 23-25; Mk 14, 22-24; Mt 26, 26-28; Łk 22, 15-20. We wszystkich tych opisach występuje termin *diatheke* — „przymierze”. Porównując te teksty, łatwo można dostrzec, że tworzą one dwa podstawowe typy: formułę krótszą, reprezentowaną przez Marka i Mateusza, oraz formułę dłuższą — u Pawła i Łukasza. Powstaje więc pytanie, która z tych formuł podaje nam autentyczne słowa Jezusa. J. Jeremias¹, wyprowadzając z tych czterech miejsc najbardziej starożytną formę ustanowienia, usuwa najpierw przymiotnik „nowy”, idąc w tym za Markiem i Mateuszem. Według niego jest to glossa później dodana. Następnie, ponieważ w języku aramejskim — jego zdaniem — nie można powiedzieć „krew moja przymierza”, dlatego też chce wyeliminować słowo „przymierze” jako glossę. I w ten sposób teksty eucharystyczne zostały pozbawione dwu bardzo istotnych z teologicznego punktu widzenia terminów. Ta wiwisekcja tak podstawowego tekstu jest jednak nie do przyjęcia². Najpierw trzeba podkreślić, że metoda wybierania zawsze tekstu krótszego nie jest pewna i nie może być stosowana powszechnie i mechanicznie. Następnie niemałą wymowę ma fakt, że termin *diatheke* występuje we wszystkich tekstach, tak w dłuższych jak i krótszych. Słowo „przymierze” w ustach Chrystusa w tym ważnym momencie nie jest czymś dziwnym, gdyż idea przymierza leży u podłoża jego religii

* Fragment referatu pt. *Teksty ustanowienia Eucharystii w świetle Starego Testamentu* wygłoszonego dn. 5 V 1975 r. (symposium w Lublinie).

¹ *The Eucharistic Word of Jesus*. Oxford 1965 s. 134 n.; F. Gryglewicz. *Nowe Przymierze*. RTK 12:1965 z. 1 s. 49-57.

² Por. H. Kruse. *Novi Foederis Hora Natalis*. „Verbum Domini” 57:1959 s. 264.

i pobożności³ Trudno wreszcie przypuścić, aby apostołowie lub uczniowie w rzeczy tak ważnej wprowadzili jakieś zmiany lub dodali coś, co było obce myśli Chrystusa. Trudność przełożenia na język aramejski wyrażenia „krew moja przymierza” nie jest znowu tak wielka, żeby mogła być argumentem za usunięciem słowa „przymierze”. G. Dalman⁴ wykazał, że można tę formułę dobrze oddać tak w języku hebrajskim, jak i aramejskim. Dlatego też współcześnie coraz więcej egzegetów za autentyczną i pierwotną przyjmuje formułę dłuższą⁵. Nie należy więc ze słów Chrystusa eliminować wyrażenia „nowe przymierze” Wieczerza Chrystusa zatem jest nie tylko ustanowieniem sakramentu, lecz również momentem ustanowienia nowego przymierza i nowego ludu Bożego.

2. Teologowie katoliccy, interpretując słowa Chrystusa wypowiedziane nad chlebem i winem, główny nacisk kładą na ich charakter realny i ofiarniczy. Jest to zupełnie zrozumiałe i słuszne, ponieważ ostatnia wieczerza jest antycypowaną ofiarą krzyża w rzeczywistości sakramentalnej. Mniej jednak podkreślają doniosłość historyczną gestu i słów Jezusa. Spojrzenie na te słowa Chrystusa w świetle całej historii zbawienia i w świetle starego przymierza otwiera zupełnie nowe perspektywy.

Czytając i analizując słowa ustanowienia Eucharystii w kontekście Starego Testamentu, bez trudności dostrzegamy ich koloryt paschalny. Widać to w sposób szczególny w redakcji Łukasza: „Tak nadszedł dzień Przaśników, w którym należało ofiarować Paschę. Jezus posłał Piotra i Jana z poleceniem: Idźcie i przygotujcie nam Paschę, byśmy mogli ją spożyć [...]” (ŁK 22, 7 n.). Dzień Przaśników, wspomniany przez Łukasza, Mateusz nazywa „pierwszym dniem Przaśników” (Mt 26, 17). Rozpoczynał się on 14 Nizan wieczorem i trwał do 21 tegoż miesiąca (Wj 12, 18). W ciągu tego tygodnia można było spożywać tylko chleb niekwaszony. Pierwszego dnia Przaśników należało „ofiarować Paschę”, tj. baranka paschalnego. Jezus posłał Piotra i Jana z poleceniem przygotowania Paschy. Przygotowanie Paschy oznaczało kupno baranka i zanieśenie go do świątyni na ofiarę, nabycie przaśników, czerwonego wina, gorzkich ziół z octem i tzw. *kharoset*, który przypominał cegły wyrabiane przez Izraelitów, gdy byli niewolnikami w Egipcie (Wj 1, 14; 5, 7). Na końcu pieczono baranka i przygotowywano stół. Łukasz nie wymienia tych szczegółów lecz wyrażenie „przygotować Paschę” nie pozostawia żadnych wątpliwości, że Jezus chciał obchodzić z uczniami Paschę żydowską⁶.

Potwierdzają to szczegóły podane przez pozostałych ewangelistów, którzy wyraźnie wskazują, że Chrystus spożył z uczniami Paschę według ówczesnych zwyczajów żydowskich. Pascha rozpoczynała się pierwszym błogosławieństwem

³ Por. P. Massi. *Legame tra i racconti della cena e i carmi del servo di Jahve*. „Rivista Biblica” 7:1953 s. 108; J. Kudasiewicz. *Nowe Przymierze*. „Ateneum Kapłańskie” 67:1964 s. 146.

⁴ *Jesus-Jeshua*. Leipzig 1922 s. 146.

⁵ Por. H. Schürmann. *Der Einsetzungsbericht ŁK 22, 19-20*. T. 2. Münster 1955 s. 95-113; Massi, jw. s. 107; Kruse, jw. s. 254.

⁶ Por. E. Galbiati. *L'Eucaristia nella Bibbia*. Milano 1969 s. 107 n.

kielicha: „Błogosławiony bądź Panie, Boże nasz [...]”. Do tego błogosławieństwa nawiązuje Łukasz: „Potem wziął kielich i odmówiwszy dziękczynienie rzekł [...]” (Łk 22, 17). „Odmówić dziękczynienie” i „błogosławić” oznacza to samo. Błogosławienie, łamanie i rozdzielanie chleba praśnego (Łk 22, 19) w czasie uczty odpowiada słowom Jezusa wypowiedzianym nad chlebem. Po napełnieniu czwartego kielicha śpiewano „mały Hallel” (Ps 113-118) oraz Ps 136 zwany „wielkim Hallelem” Ryt ten wspominają Mateusz (26, 30) i Marek (14, 26).

Ze szczegółów tych wynika, że ustanowienie Eucharystii Jezus włączył w ucztę paschalną⁷. Jest to niezwykle ważne, ponieważ wskazuje na sens, jaki Jezus chciał nadać Eucharystii. Jest ona najpierw „nową Paschą”, realizującą w sobie istotne aspekty Paschy żydowskiej, podniesione jednak do poziomu zbawienia definitywnego. Pascha nowego przymierza realizuje w sposób doskonały cztery wymiary Paschy starotestamentalnej: a) Jest „pamiętką” wydarzenia zbawczego dokonane przez śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa. Pascha żydowska była „pamiętką” wybawienia Izraela z niewoli egipskiej. b) Corocznie obchodzona Pascha żydowska aktualizowała wydarzenia zbawcze. Uczestniczący w uczcie utożsamiali się z przodkami i byli przeświadczeni, że — podobnie jak oni — dostępują zbawienia. Eucharystia zaś realizuje zbawienie dokonane przez Chrystusa; wprowadza ona uczestników w dzieło zbawcze dokonane raz dla wszystkich ludzi i czasów. c) Eucharystia jako uczta paschalna zawiera w sobie wymiar eschatologiczny; proklamuje i antycypuje przez zjednoczenie z Chrystusem doskonale i definitywne zbawienie wieczne. Zostało ono już zapoczątkowane przez śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, jest jednak ciągle rzeczywistością, która „przychodzi”, która „ma przyjść” wtedy, gdy cały Kościół będzie z Chrystusem w chwale. „Królestwo Boże”, o którym mówi Łukasz (22, 16), w kontekście Eucharystii zawiera w sobie dwie perspektywy: eklezjologiczną i eschatologiczną. d) Eucharystia jest ofiarą. Wyraźny charakter ofiarniczy miała w Starym Testamencie ofiara baranka. W uczcie paschalnej Nowego Testamentu barankiem paschalnym jest Chrystus — cierpiący Sługa Jahwe⁸ „To jest krew moja, [krew] przymierza” (Mk 14, 24). Słowa te nawiązują wyraźnie do słów Mojżesza wypowiedzianym w momencie zawierania przymierza na Synaju⁹: „Oto krew przymierza, które Jahwe zawarł z wami” (Wj 24, 6). Jezus przez wyraźną aluzję do przymierza starego i przez nazwanie swego przymierza nowym wyraźnie zaznacza, że ustanawia nową ekonomię w miejsce tej, której pośrednikiem był Mojżesz. Chrystus ustanawia nowe przymierze w czasie uczty (wieczerzy), zawarcie przymierza synajskiego również połączone było z ucztą sakralną (Wj 24, 3-8). Prorocy często łączyli ideę nowego przymierza z ucztą mesjańską (Iz 25, 6-12; 55, 1-5; 65, 12-14). Ostatnia wieczerza Chrystusa ukazuje się

⁷ Por. p. Benoit. *Opisy ustanowienia eucharystii*. W: *Biblia dzisiaj*. Kraków 1969 s. 335.

⁸ Por. Galbiati, jw. s. 110-112. Benoit, jw. s. 343.

⁹ Por. A. Feuillet. *Quelques themes majeurs du N. Testament*. W: *Introduction à la Bible*. T. 2. Tournai 1959 s. 817. Nawiązanie do słów Mojżesza jest tak wyraźne, iż przyjmowane jest przez wszystkich.

więc jako zapowiedziana w Starym Testamencie uczta mesjańska¹⁰ Obok ołtarza, który symbolizował Jahwe, Mojżesz polecił ustawić 12 słupów kamiennych, które oznaczały 12 pokoleń izraelskich, czyli cały lud Boży. Następnie pokropił krwią ołtarz i lud. Pokropił też, być może, owe 12 słupów kamiennych, które symbolizowały cały naród, dla podkreślenia jego ścisłej łączności z Bogiem. W nowym przymierzu Chrystus swą własną krew daje dwunastu apostołom, którzy stanowią pierwociny nowego Izraela. Są oni nie tylko symbolicznymi tytułami, lecz prawdziwymi żywymi kamieniami, położonymi jako fundament nowego ludu Bożego, czyli Kościoła (Ef 3, 20; Ap 21, 24), który jest ludem świętym i kapłańskim (1 P, 2, 5-9)¹¹ Apostołowie — żywe kamienie — nie tylko zostają pokropieni krwią, lecz spożywają krew, ponieważ ich przynależność do ludu Bożego jest nie tylko zewnętrzna, lecz prawdziwie wewnętrzna. Wreszcie ofiary ze zwierząt starego przymierza zastępuje ofiara nowa, której krew realizuje skutecznie definitywną jedność między Bogiem a ludźmi. Tajemnica przymierza, czyli tajemnica jedności Boga z ludźmi, osiągnęła swe ukoronowanie. W ten sposób nowe przymierze łączy się ściśle ze starym, a równocześnie je przewyższa i doskonali — bowiem jego pośrednikiem jest nie Mojżesz, ale Jezus Chrystus, Syn Boży; przypieczętowane zostało nie krwią zwierząt ofiarnych, lecz krwią samego Chrystusa. Przymierze nowe, podobnie jak stare, jest przede wszystkim darem Boga i jego łaską, nie jest jednak całkowicie pozbawione charakteru dwustronności. Implikuje bowiem obowiązki i zakłada nowy kult. Przymierze nowe nie jest więc darmowe w tym sensie, żeby wykluczało kult i uczynki¹²

„Ten jest kielich, nowe przymierze we krwi mojej” (Łk 22, 20). Wyrażenie „nowe przymierze” jest cytatem z Jr 31, 31-34. Chrystus, wypowiadając te słowa, stwierdza, że wypełnia się obietnica „nowego przymierza” zapowiedziana przez proroków. Dzięki ofierze i krwi Jezusa dusze ludzkie zostaną oczyszczone, Serca przemienione i duch Jahwe dany. Należy tu jeszcze podkreślić, że proroctwo Jeremiasza odgrywało wielką rolę w całym Nowym Testamencie (2 Kor 3, 6; Rz 7, 6; 11, 27; Hbr 8, 6-13; 9, 15; 1 J 5, 20).

Wreszcie w obydwu formułach eucharystycznych spotykamy bardzo wyraźne i liczne aluzje do Pieśni o Słudze Jahwe¹³ Wszystkie teksty podkreślają charakter

¹⁰ J. Daniélou. *Les repas de la Bible*. „Maison Dieu” 1949 nr 18 s. 8-10.

¹¹ Por. H. Schürmann. *Der Jüngerkreis Jesu als Zeichen für Israel*. „Theologisches Jahrbuch” 1965 s. 300 n.

¹² Nowy Testament, akcentując darmowość przymierza jako łaski Bożej, nie wyklucza zupełnie jego charakteru dwustronnych zobowiązań, dlatego nie wolno z pojęcia przymierza wyprowadzać twierdzenia, że wystarczy „sama łaska” bez kultu i bez uczynków. Już prorocy podkreślali darmowość przymierza, co nie wykluczało zobowiązań (miłość) i kultu. Z ostatnią wieczerzą, podczas której nastąpiło ustanowienie nowego przymierza, św. Jan łączy *mandatum novum*, w którym streszczają się wszystkie klauzule nowego przymierza. Nie wyklucza ono również kultu: „To czyńcie na moją pamiątkę”. Por. Kruse, jw. s. 261, 323.

¹³ Współcześnie przyjmuje się prawie powszechnie, że Chrystus w tekstach ustanowienia Eucharystii celowo nawiązał do Pieśni o Słudze Jahwe; Chrystus znał je, w nich odczytywał swe powołanie i w pewnej

ofiarniczy i zbawczy gestu Jezusa. „Krew wylana jest za wielu” (Mt, Mk), „za was” (Łk, Pw). „Ciało wydane jest za was” (Łk). Słowa te są wyraźnym nawiązaniem do najważniejszego z prorocत्व mesjańskich Starego Testamentu, a mianowicie do Pieśni o Słudze Jahwe (Iz 52, 13-53, 12). Termin *polloi* występuje aż cztery razy w Iz 52-53 w podobnym kontekście. Sługa daje swoje życie na ofiarę ekspiacyjną za „wielu” w znaczeniu: „za wszystkich”. W ten sposób Chrystus wyraźnie nawiązuje do naistotniejszej treści Pieśni o Słudze Jahwe, a mianowicie do idei śmierci jako ofiary zastępczej i ekspiacyjnej.

Drugim elementem istotnym i wspólnym wszystkim tekstom eucharystycznym jest *diatheke* — przymierze, które stanowi również podstawowy element misji i dzieła Sługi. On bowiem ma za zadanie ustanowić przymierze między Bogiem a ludźmi, a nawet jego osoba jest przymierzem (Iz 42, 6; 49, 8), stanowi personifikację przymierza, tj. w osobie swej jest samym przymierzem. Idea ta odpowiada w sposób szczególny formule Łk i Pw, która identyfikuje kielich nie bezpośrednio z krwią Chrystusa, lecz z przymierzem: „Ten kielich to Nowe Przymierze we krwi mojej”. Kielich odnosi więc wprost do Chrystusa, który uosabia nowe przymierze, a dopiero pośrednio do przemienionej krwi¹⁴. Wyraźne nawiązanie do Pieśni o Słudze Jahwe wykazuje określenie *to hyper hymon didomenon* (Łk 22, 19—Iz 53, 10 — LXX), które ma znaczenie ofiarnicze: „Ofiarować samego siebie, własną duszę”. W takim właśnie sensie występuje czasownik *didomi* w Iz 53. W ten sposób formuła Łukasza wypowiedziana nad chlebem łączy się ściśle ze śmiercią zbawczą Chrystusa. Wreszcie wyrażenie „na odpuszczenie grzechów” (Mt 26, 28) jest wyraźną aluzją do ostatniej pieśni (Iz 53), gdzie cierpienia Sługi są spowodowane grzechami (53,5) które na Niego spadają, czyniąc Go jak gdyby personifikacją samego grzechu (53, 4.6) i w ten sposób prowadzają uleczenie i pokój dla błądzących daleko od drogi Jahwe. Sługa przez swą ofiarę ekspiacyjną przynosi usprawiedliwienie narodom¹⁵

Nie ulega więc najmniejszej wątpliwości, że Jezus Chrystus, ustanawiając na Ostatniej Wieczerzy nowe przymierze, sam wyraźnie nawiązał do Pieśni o Słudze Jahwe. Ofiara Chrystusa jest zatem ofiarą ekspiacyjną za grzechy, wypełnieniem zapowiedzi i figur Starego Testamentu. Śmierć Chrystusa i złączona z nią ściśle Eucharystia posiadają w świetle pieśni wyraźny charakter ofiarniczy. W ten sposób Jezus Chrystus połączył istotnie dwie rzeczy: ustanowienie nowego przymierza oraz zbawienie i uwolnienie od grzechu¹⁶ Z tej właśnie racji w Nowym Testamencie,

mierze posługiwał się ich formułami. J. Giblett. *Jésus, Serviteur de Dieu*. „Lumière et Vie” 36:1958 s. 5-34; Massi, jw. s. 97-125, 195-207 (z bardzo obfita literaturą); O. Cullmann. *Christologie du Nouveau Testament*. Neuchatel 1958 s. 59.

¹⁴ Por. Massi, jw. s. 113.

¹⁵ Por. S. Zedda. *L'Eucharistia in s. Pauli*. W: *Prima lettura di S. Pauli*. T. 2. Torino 1961 s. 154.

¹⁶ Osobistym nawiązaniem Chrystusa do Pieśni o Słudze Jahwe trzeba chyba tłumaczyć to ich wielkie znaczenie w soteriologii Nowego Testamentu. D. M. Stanley. *The Theme of the Servant of Jahweh in Primitive Christian Soteriology*. „The Catholic Biblical Quarterly” 16:1954 s. 385-425; K. Romaniuk. *De Themate Ebed Jahve in soteriologia S. Pauli*. Tamże 23:1961 s. 14-25.

podobnie jak w Starym, przymierze Boga z ludzkością łączy się ściśle ze zbawieniem — nie ma bowiem zjednoczenia z Bogiem bez oczyszczenia i wyzwolenia z grzechów. Należy przy tym podkreślić, że to ciągłe nawiązywanie w tak istotnym momencie do Starego Testamentu nie umniejsza wcale oryginalności ostatniej wieczerzy¹⁷. Jezus stworzył ryt zupełnie nowy, a nawiązanie do Starego Testamentu pozwala tylko lepiej rozumieć prawdziwą jego wielkość. Właśnie w tekstach ustanowienia Eucharystii uwidacznia się najbardziej paradoks, który charakteryzuje relacje między obydwoma Testamentami: najbardziej oryginalna instytucja Jezusa łączy się bardzo ściśle z instytucjami Starego Testamentu; przymierze nowe łączy się ze starym i staje się zrozumiałe w jego świetle.

Reasumując rozważania o ostatniej wieczerzy, należy stwierdzić, że wykonane przez Jezusa gesty oraz wypowiedziane słowa, nawiązując świadomie do Starego Testamentu, wykazują wyraźnie, że za moment ustanowienia nowego przymierza i ukonstytuowania ludu Bożego — Kościoła — należy uważać ostatnią wieczerzę, jako antycypowaną sakramentalnie ofiarę krzyża¹⁸. Podobnie jednak jak stare przymierze, nowe także miało swoją prehistorię i historię. Do prehistorii nowego przymierza należy zaliczyć: powołanie i formowanie Dwunastu, którzy mają być fundamentem nowego ludu Bożego¹⁹, wybranie Piotra i danie mu władzy kluczy, uroczyste ogłoszenie klauzul nowego przymierza w kazaniu na górze²⁰. Dopiero po takim przygotowaniu mogło nastąpić zawarcie przymierza. Jezus pośród Dwunastu to nowy Mojżesz, który ma dokonać nowego duchowego wyrwania z niewoli grzechu (Wj 24, 4-8; Mk 14, 14). Lud, jaki formuje, jest nowym Izraelem. Uczta w ujęciu biblijnym ma charakter społeczny i mesjański — tworzy ona wspólnotę, jest obrazem Królestwa Bożego i prorockim znakiem uczestniczenia w dobrach eschatologicznych obiecanych ludowi Bożemu. Wspomniane więc słowa i gesty Jezusa mają charakter właśnie instytucjonalny, czyli formujący nową społeczność oraz ekspiacyjny i zbawczy (Sługa Jahwe). Jezus więc połączył ze sobą dwie istotne rzeczy: ustanowienie nowego przymierza i nowego ludu ze zbawieniem i uwolnieniem od grzechu; inaczej mówiąc, element instytucjonalny połączył ściśle z wydarzeniem zbawczym. W ten sposób, podobnie jak na Synaju, przymierze i zbawienie zostały mocno ze sobą złączone. Historia przymierza jest również historią zbawienia²¹.

¹⁷ Por. Feuillet, jw. s. 819.

¹⁸ Por. A. Feuillet. *Les grandes étapes de la fondation de l'Eglise*. „Science Ecclésiastiques” 11:1959 s. 14-20; A. de Bovis. *La fondation de l'Eglise*. „Nouvelle Revue Théologique” 85:1963 s. 126.

¹⁹ Por. Schürmann, jw. s. 301-303.

²⁰ Por. Ch. H. Dodd. *Prawo Chrystusa*. W: *Biblia dzisiaj* s. 286-289.

²¹ J. Kudasiewicz. *Lud Boży*. „Ateneum Kapłańskie” 68:1965 s. 285.

HISTORIOSALVING INTERPRETATION OF THE EUCHARISTICAL TEXTS

Summary

The hitherto existing exegesis of the Eucharist establishing texts (1 Cor. 11, 23-25; Mark 12, 22-24; Math. 26, 26-28; Luk. 22, 15-20) in a special way stressed their sacrificial sense. On the other hand, the historiosalving significance of Jesus' gesture and words was less stressed. A look at these texts in the light of the history of salvation and of the Old Testament opens new theological perspectives.

1. The Eucharist establishing texts have a distinct paschal colour (Luk. 22, 7). Jesus consciously joined the establishing of the Eucharist and the paschal feast. Owing to this the Eucharist is a „new Pascha”, actualizing in itself the important aspects of the Jewish Pascha raised to the level of the final salvation. At first it is a „reminiscence” of the salving event which took place by means of the death and Resurrection of Jesus; then it is an actualization of the salving event; then it is an anticipation of the perfect unification with Christ and the final salvation; and finally, it is a sacrifice, since Christ is a Paschal lamb.

2. In the Eucharist establishing texts there is an explicit reference to the Sinai Covenant (Ex. 24, 6). Referring to the Covenant Jesus taught, that he establishes a new economy in the place of the one, whose intermediary was Moses. Moses ordered to put twelve stone pylons which symbolized twelve Israeli generations. In the new covenant Christ gives his own blood to the twelve apostles who constituted the origin of the New Israel.

3. In the Eucharistic formulas Jesus also referred to the Song of Jehovah's Servant (Is. 52, 13-53, 12). Even the same terms are found there. By this reference he stresses the expiatory character of his death.

In the conclusion the author says that Jesus' words and gestures have an institutional — they form a new community — as well as expiatory and salving character (Jehovah's Servant). In this way Jesus joined two things together: establishing the New God's People and the salvation — or an institutional element and a salving event.